YÖNETİM BİLİMİNİN DİNSEL KÖKLERİ ÜZERİNE

Aziz KÜÇÜK[1]

Özet

Bu çalışma, yönetim kuram ve uygulamalarında dinin rolü ve etkisini incelemektedir. Yönetim olgusunun tarihselliğine bağlı olarak, yönetim pratikleri ve teknikleri genellikle belirli ideolojileri destekleyici mahiyette bir değer sistemi içermektedir. Gerek geleneksel/bürokratik modelde gerekse yeni kamu işletmeciliği modelinde kullanılan dini kavramlar ve değerler/inanışlar da bunun bir kanıtı niteliğindedir. Ancak yönetim pratiklerinde dinsel bilgi, metaforlar, mitler ve sembollerin yeri ve önemi literatürde neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, yönetim ve din ilişkisinin şekillenmesinde tarihsel uğrak noktalarını ortaya çıkarmak ve dinin kamu hizmeti etiğini ve değerlerini nasıl etkilediğini belirlemektir. Yönetim bilimi tartışmalarının Kuzey Avrupa ve Amerika eksenli biçimlenmesi nedeniyle Hristiyan düşünce sistemine daha fazla odaklanılsa da, diğer dini inanışların etkisine de kısmen değinilmiştir. Çalışmada, yönetim pratiklerinin altında dışarıdan bakıldığında çoğu zaman görülemeyen ancak yönetim anlayışının ve örgütsel kültürün dönüşümünü pekiştirici dini-ahlaki söylem ve metaforların saklı olduğu öne sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din, Yönetim Bilimi, Protestan Ahlakı, Bürokrasi, Dini Metaforlar.

ON RELIGIOUS ROOTS IN MANAGEMENT SCIENCE

Abstract

This study examines the role and effect of religion in management theories and practices. Depending on the historicity of the phenomenon of management, management practices and techniques often include a value system that supports certain ideologies. The religious concepts and values/beliefs used in both the traditional/bureaucratic model and the new public management model are proof of this. However, the place and importance of religious knowledge, metaphors, myths and symbols in management practices have

[1] Dr., Sağlık Bakanlığı, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1296-4726

Makale gönderim tarihi: 29.01.2019
Makale kabul tarihi: 16.04.2019

been almost completely ignored in the literature. In this context, the aim of the study is to reveal the historical moments of shaping the relationship between management and religion and to determine how religion affects the ethics and values of public service. Although it was more focused on the Christian thought system as a result of the formulation of the debates on Management Science in axis North Europe and America, the effects of other religious beliefs were partly mentioned. In the study, it is asserted to hidden that religious-moral discourse and metaphors, which are not often seen from the outside under management practices, but support the transformation of management understanding and organizational culture.

Key Words: Religion, Management Science, Protestant Ethic, Bureaucracy, Religious Metaphors.

Giriş

Yönetim kuram ve uygulamalarında, tarihsel süreç içerisinde dini kavramlar ve değerler/inanışlar, genellikle belirli bir dünya görüşünü destekleyici mahiyette kendisine yer bulmuştur. Örneğin kamu yönetimi çoğu zaman adalet, dürüstlük, tarafsızlık ve erdem gibi bireysel değerler ile kamu hizmetinde genel kültürü ifade eden değer ve inançlar sistemi ile desteklenmiştir. Kültürel yapı ve değerler sistemi, kamu hizmetinde etik ve ahlaki standartları biçimlendirdiğinden toplumsal değerlerdeki değişiklikler, kamu yönetiminde değişikliklere yol açabilmekte ya da tam tersi de söz konusu olabilmektedir. Aslında ilk bakışta, geleneksel ve modern toplumun bir parçası olan dinin, yönetimin bir reform aracı olarak görülmesi tartışmalı bir olgu olarak nitelendirilse de dinsel düşünce sisteminin, gerekçeleri ve araçları ile bireysel ve toplumsal değişimde bir katalizör rolü oynadığına dair yeterince kanıt bulunmaktadır (Weber, 2013: 91-142).

Yönetim pratiklerinde dinsel bilgi ve metaforlar ile göndermelerin/çağrışımların yeri ve önemi literatürde neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir. Güler'in (2009: 30) günümüzde çeşitli yönetim tekniklerinin doğrudan yararlandıkları, ama kaynağını çoğu zaman açıklamadıkları bir zemin olarak ifade ettiği dinsel bilgi, idari reform pratiklerinde sıklıkla kullanılan araçlardan biri olagelmiştir. Kamu yönetimi alanında dini etki doğrudan fark edilmemekle birlikte, birkaç şekilde keşfedilmesi mümkündür. Bürokratik örgütlenme modeli ile hiyerarşi, kurul halinde karar verme, kayıt tutma, yazılı kurallar, kuvvetler ayrılığı gibi yönetsel ilke ve fonksiyonlar kısmen kilise kurumundan devşirilmiştir. Denetim ve kontrol süreçleri ile kamu hizmetine hâkim olan

etik ilke ve standartların oluşturulmasında da dini ahlaki kodların etkisi kolaylıkla görülebilmektedir. Aynı zamanda kilise gibi inanç temelli örgütler, birçok kamusal hizmet sunum mekanizmasına da öncülük etmiş veya etmektedir. Örneğin Ortaçağ boyunca kilise ve onların temsilcileri olan rahip ve papazlar aktif olarak çeşitli kolektif kamu hizmetlerini sunarak (sağlık hizmeti, yoksulların bakımı ve yaşlıların bakımı gibi) yönetime dâhil olmuşlardır (Raadschelders, 2003: 67-68).

Bu çalışmanın amacı, yönetim ve din ilişkisinin kökeni ve tarihsel uğrak noktaları hakkında bilgi vermek, yönetim kuram ve pratiklerinde dini değer ve inanışlar ile metaforların yeri ve önemine dikkat çekmektir. Çalışmada yönetim pratiklerinin altında dışarıdan bakıldığında çoğu zaman görülemeyen dini-ahlaki söylem ve metaforların saklı olduğu ileri sürülmektedir. Yönetim bilimi tartışmalarının Kuzey Avrupa ve Amerika eksenli biçimlenmesi nedeniyle de Hristiyan düşünce sistemine daha fazla ağırlık verilmekle birlikte, diğer dini inanışların etkisine de kısmen değinilmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde inanç temelli örgütlenme modelleri ve özellikle Gorski'nin (2003: 149) sorduğu "Protestan papazlar ilk modern bürokratlar mıydı?" sorusu etrafında modern bürokrasinin oluşmasında dini unsurların etkisi incelenmektedir. Daha sonra kamu yönetimi ve yeni kamu işletmeciliği (YKİ) literatüründe dini inanç ve değerler konusu ele alındıktan sonra yönetim kuram ve uygulamalarında dini-ahlaki söylem ve metaforların yeri ve önemi analiz edilmektedir.

1. Yönetim ve Din İlişkisinin Tarihsel Bağlamı

Modern yönetimin yapısı ve işlevleri, çok uzun bir tarihsel mirasın ürünüdür. Bürokrasi, her ne kadar modern devlet aygıtının ortaya çıkması ile bağlantılı olsa da modern öncesi bürokratik örgütlerin örnekleri mevcuttur. Mısır, Çin gibi güçlü patrimonyal öğeler taşıyan ülkeler yanında Roma İmparatorluğu ve sonrasında Ortaçağ'da Roma Katolik Kilisesi niceliksel olarak gelişmiş bürokrasilere sahipti (Weber, 2006: 301; Abadan, 1959: 24-25). Ancak bu örneklerde, siyasi otorite geleneksel normlara dayandığından (resmi görevlilere ayni ödeme yapılması ve yetki alanlarının belirli olmaması) yönetim aygıtının tam mekanizasyonundan bahsetmemiz zordur. Modern yönetimin ortaya çıkmasında ve şekillenmesinde dinin etkisi de tarihsel temellere dayanmaktadır. Bu tarihsel temeller kilisenin kurumsal yapısında ve ruhban sınıfının geleneksel güç-otorite ilişkisinde bulunabilir.

1.1. Bürokratik Yönetim Biçimi olarak Kilise Örgütlenmesi

Modern öncesi devletlerin sivil ve askeri örgütlerinin, yönetim felsefelerini ve kurumsal yapılarını eski Roma'ya borçlu oldukları bir gerçektir. Roma İmparatorluğu döneminde yönetimi merkezileşme, hiyerarşik örgütlenme ve kamu kurumlarının bölümlere ayrılması karakterize etmekteydi. Roma İmparatorluğu dağıldıktan sonra bazı yönleri ile Roma yönetiminin yerine geçen Katolik Kilisesi, hala ilk hallerini koruyan baş yönetici olan Papa, Danışma Kurulu, başpiskoposlar, piskoposlar, seyyar ajanlar ve papazlar gibi hiyerarşik kademelerden oluşan yapısı ile son derece güçlü bir idari mekanizmaya sahiptir. Kiliseye üstün bir otorite kazandıran başlıca etmen, idari usullere göre işleyen rasyonel bir teşkilata sahip olmasıdır. Hükümdarlar, bu idari usulleri kiliseye mensup danışmanlardan öğrenmişlerdir. Ortaçağda imparator ve kralların devlet işlerinde genellikle ruhban sınıfına mensup olanları istihdam etmeleri, bu devirde Latincede okur-yazar ve idari usullere vakıf başka toplumsal grupların mevcut olmamasından ileri gelmekteydi. Ortaçağ boyunca bütün hukukçu, doktor ve her sınıftan bilgin de kilisenin geniş himayesi altında iş görmekteydi (Abadan, 1959: 25-26). Böylece gündelik hayatın bütün yönleri üzerinde otorite tesis eden ve dünyevi bir hükümdarlık kuran Kilise, bu tinsel (manevi) işlevi yanında "mülklerin, maliyenin, gelirlerin ve özel hakların yönetimi ile de yüzyıllar boyunca devrimlere karşı ayakta kalmıştır" (Wallace, 1941: 3-4). Ortaçağ Avrupa'sında toplumsal yaşamın merkezi olan Kilise, aynı zamanda bu dönemde geçirdiği yapısal değişikliklerle de son derece merkezi bürokratik bir yönetime sahip olmuş ve idari örgütlenme ve usullerin sürekli bir örneğini sunmuştur. Bu yüzden birçok Avrupa ülkesinde kamu bürokrasileri ortaçağda rahipler tarafından yönetilen proto-bürokrasilerden ortaya çıkmıştır. Warrington'a göre, kâtip *(clerk)* bunun bir göstergesidir. Hiyerarşi, kurala uygunluk *(regularity),* yasal prosedür, yargılama-hüküm verme, kuvvetler ayrılığı, kayıt tutma gibi kavramlar en azından kısmen kilise kurumlarından devşirilmiştir (Aktaran Shah vd, 2007:13).

Dinin özellikle de Katolikliğin bir diğer etkisi, kamu yönetiminde hiyerarşi, kurullar ve otorite anlayışı dâhil olmak üzere belirli yöneticilik modellerinde görülebilir. Kamu sektöründe sivil ve askeri örgütler, Roma İmparatorluğunun idari uygulamalarından kopyalanan Roma Katolik Kilisesinin örgütsel yapısını model almıştır. Roma Katolik Kilisesi, kurmay-komuta tipi örgütlenmenin bir örneğidir (Raadschelders, 2003: 213). Roma Katolik Kilisesinin örgütsel yapısı şaşırtıcı şekilde basittir. İç içe geçen iki hiyerarşiden oluşmaktadır: Pastoral hiyerarşi ve yönetsel hiyerarşi. Pastoral hiyerarşi; Papa, Piskopos ve Papaz olmak üzere üç düzeyden oluşan yapısıyla yalın örgütlenmenin mükemmel bir örneğidir. Yönetsel hiyerarşide ise iki ilave katman vardır. Papa ile piskoposlar arasında kardinaller ve/veya başpiskoposlar koordi-

nasyon ve kontrol işlevi görürken, piskoposlar ile papazlar arasında da başpapaz aynı fonksiyonu üstlenmiştir. Dolayısıyla pastoral hiyerarşi sadece üç katmandan oluşurken, yönetsel hiyerarşi beş katmandan oluşmaktadır (Raadschelders, 2003: 214-215). Kiliseye gözetici, yol gösterici, yönlendirici bir misyon yükleyen bu pastoral iktidar, Foucault'un iktidar analizinin de temelini oluşturmuştur. Tanrının aşkın egemenliğine tekabül eden ve kilisede vücut bulan pastoral pratikler, Hristiyanlığın antik dünyadan beri uyguladığı ve dinsel kurumsallaşmada rasyonalite kaynağı olan bir iktidar biçimiydi (Foucault, 2014: 28-67). Bireyin selametine yönelik olan ve her yönüyle topluma/bireye nüfuz eden pastoral iktidar tekniğinde papazlar çok önemli bir işleve sahipti. İktidarın güçlendirilmesinde ilk dayanağını pastoral iktidar fikrinde bulan siyasi rasyonalite, daha sonra devlet aklına yaslanmıştır (Foucault, 2014: 56).

Yürütme yetkisinin birkaç kişi arasında paylaşıldığı kurul veya heyet halinde çalışmayı ifade eden *collegium veya collegial boards* ise köken olarak Ortaçağ kilise örgütlerine dayanmakta ve Avrupa'da 18. yüzyıla kadar kamu yönetiminin örgütlenmesinde geniş şekilde kullanılmaktaydı (Hood 1998: 126). Buradan hareketle gruplar veya kurullarla karar verme, Avrupa'da Ortaçağ kilise örgütlenmesinden modern kolektif yaşamın sıkça görülen kurul veya gruplarına kadar yönetim ve işletme alanında uzun zamandır var olan bir yaklaşımdır (Hood 1998: 61). Erken modern dönemde Avrupa devlet yönetiminde geniş şekilde kullanılan bu tür yapıların Kardinaller Koleji, yönetim kurulu örgütlenmesi, katedral ve manastırların papazlar meclisi gibi Roma Katolik kilise örgütlenmesinden geldiği söylenmektedir (Hood, 1998: 85). Nitekim Raadschelders ve Rutgers (1996: 71-72) Roma Katolik kilise örgütlenmesinin (kısmen Roma hukuku ilkelerini şekillendirmesi, özellikle kamu-özel ayrımı, yönetim departmanının farklılaşması, yasaların yüksek otoritenin temeli olması gibi nedenlerle) erken Avrupa kamu yönetiminin genel bir modelini oluşturduğunu ileri sürmüşlerdir.

Kilisenin yönetim pratikleri, otorite ve kontrol işlevi açısından önemli unsurları içinde barındırmaktadır. Bunun ilginç bir biçimi, etik standartlar üzerinde inanışların ve inanca bağlı yaptırımların (örneğin Katolik günah çıkarma, yasaklama ve aforoz etme) etkisidir. Dini ve siyasi bir otorite tesis etmek için Kilise korku, tehdit ve cebir gibi unsurları kullanmaktan çekinmemiştir. Buraya kadar anlatılanlardan hareketle Roma İmparatorluğu ve Kilise arasındaki organik ilişkinin yapısal ve işlevsel sürekliliğe yol açan bir mirasın ürünü olduğu öne sürülebilir. Bu ilişkinin bir yansıması olarak ortaya çıkan Papalık makamı ile ilgili olarak ise Hobbes'un Leviathan adlı eserinde belirttiği gibi (2018: 510) Papalığın Roma İmparatorluğu'nun mezarda taç giydirilmiş hayaletinden başka bir şey olmadığı söylenebilir. Ortaçağ boyunca süren bu büyük ruhani hâkimiyet, modern devletin ortaya çıkışı ile etkisini kaybetmeye başlamıştır.

1.2. Protestan Papazlar İlk Modern Bürokratlar Mıydı?

Modern devletin ve onun yönetim biçimi olan bürokrasinin ortaya çıkışında dini etkileri ele alan çalışmalar yaygındır. Örneğin Philip S. Gorski'nin *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe* (2003) adlı çalışması, erken modern Avrupa'da devletin doğuşunda dini hareketlerin önemine değinmektedir. Gorski, Marksist ve Bellisist[2] devlet formasyon modellerini analiz ederek, birçok Avrupa devletinin bu modellere uymadığını ve farklı şekilde ele alınmaları ve araştırılmaları gerektiğini savunmaktadır. İkna edici, iyi bir şekilde gerekçelendirilmiş ve belgelenmiş şekilde tartışılan çalışma, tarihçiler tarafından sıklıkla gözden kaçırılan ancak Avrupa'daki bazı Protestan devletlerde modern bürokratik yapıların oluşumu için son derece önemli olan toplumsal süreçlere işaret etmektedir. Temel olarak Weber'in din sosyolojisi ile Foucault'un mikro-siyaset kuramını sentezleyen bir yaklaşıma sahip olan Gorski (1993: 265-266), erken modern Avrupa'da ulus devlet formasyonunun sadece mutlakiyetçi prensler tarafından yürütülen idari bir devrimin ürünü olmadığını, başta Kalvinizm olmak üzere asketik (sofu) dini hareketlerin yol açtığı bir *"disiplin devriminin"* de sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Protestanlar ile Katolikler arasındaki en belirgin farklılık disiplindi. Kalvinizm gibi asketik Protestan hareketler üç düzeyde disiplini teşvik etmiştir. Birincisi, inanç sahibi kişilerde bir öz disiplin etiği aşıladılar. İkincisi, kilisede kolektif disiplini korumak için çeşitli kurumsal stratejiler geliştirdiler. Üçüncüsü, genel toplumsal disiplini artırma amaçlı sosyal ve siyasal reformları desteklediler. Bu tür hareketler, kent soyluların ortaya çıktığı veya monarkların merkezileştiği yerlerde bir disiplin devrimine yani toplumsal ve kurumsal yaşamın köklü bir dönüşümüne neden olmuştur. Modern bürokrasinin dini köklerini arayışında bu yaklaşımı ile Gorski, Weber'den ziyade Otto Hintze'yi anımsatmaktadır. Nitekim Hintze "Kalvinizm ve Erken 17 inci Yüzyıl Brandenburg'unda Devlet Aklı" (1931) adlı makalesinde "Kalvinizm" ve "devlet aklı" arasındaki seçici yakınlığı araştırmıştır. Ona göre (1975: 88-154) Kalvinizm, Prusya devlet aklını dünyaya getiren ebeydi. Bu yakınlık, uzun dönemde Prusya'nın başta Hollanda ve Fransa olmak üzere Batılı ülkelerle temel siyasi oryantasyonda bir köprü görevi görmüştür.

[2] Marksistlerin aksine Bellisistler (en ünlü savunucusu Charles Tilly), devletin oluşumunun arkasındaki itici güç olarak uluslararası askeri rekabeti görürler. Bellisistler, Marksistlerin üzerinde durduğu iki konuyu eleştirirler. İlk olarak, ekonomik kalkınma ile devlet kalkınmasının birbirini takip ettiğini ileri süren Marksist gelişme kuramına, Avrupa tarihinin farklı aşamalarında birçok farklı devlet türünün görüldüğü olgusunu ihmal ettiğinden dolayı itiraz ederler. İkinci olarak da devlet içinde sosyo-ekonomik kalkınmanın tek yönlü açıklamasının devletler arasındaki askeri rekabetin önemini göz ardı ettiğini ileri sürerler. Bu yüzden de devletin oluşumunda mali-askeri modeli esas alırlar.

Bu bağlamda Thomas Ertman, Leviathan'ın[3] Doğuşu *(The Birth of Leviathan)* adlı kitabında (1997: 25-29), erken modern Avrupa'da devlet formasyonunu, devletin yönetsel karakterinin patrimonyal veya bürokratik, siyasal rejiminin de mutlakiyetçi veya anayasal olup olmadığına dayandırarak dört grupta analiz etmektedir. Ertman, devletin yönetsel biçimini belirlerken sürekli jeopolitik (askeri) rekabetin başladığı zamanı esas almıştır. Buna göre; 1450'den önce sürekli jeopolitik rekabetin olduğu ülkelerde (İspanya, Fransa ve İtalya gibi) patrimonyalizmin, jeopolitik rekabetin 1450'den sonra başladığı ülkelerde (Almanya ve İskandinavya gibi) ise bürokrasinin ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Bunun nedenini ise 1450 öncesi devlet görevlerindeki egemen rolün kilise papazlarında olması, ancak 1450 sonrası Ortaçağ üniversitelerinin yaygınlaşması, ticari ve finansal piyasaların büyümesi ve askeri teknolojideki değişiklikler nedeniyle devlet görevlilerinin seçiminde uzman personelin (özellikle eğitimli hukukçuların) ön plana çıkması ile açıklamaktadır. Gorski'ye göre (2003: 140-141) bürokratik ve patrimonyal devletler arasındaki ayrım, Protestan/Katolik ayrımı ile mükemmel bir şekilde örtüşmektedir. Patrimonyal ve bürokratik devletler arasındaki karşıtlıklara rağmen, bütün bürokratik devletlerin Protestan (İngiltere, İsveç ve Prusya gibi) patrimonyal devletlerin de Katolik olduğu (Fransa, İtalya, İspanya, Macaristan, Polonya gibi) doğrudur, bundan dolayı Protestanlık ile bürokrasi, Katoliklik ile patrimonyalizm arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Peki, neden? Protestan ve Katolik devletler arasındaki farklılıkları jeopolitik rekabete dayanarak değil, dine odaklanarak açıklamaya çalışan Gorski'ye göre bu farklılıkların Katolik bölünme (1378-1417), Protestan reformu (1500-1550) ve sanatsal devrimlerin birikimli bir sonucu olduğu ileri sürülebilir. Katolik bölünme dönemi boyunca ilk olarak, büyük oranda makam/mevki satışı yapıldı ve Avrupa'daki sivil yöneticiler bu aracı Papalık makamından ödünç aldılar. Bölünmenin yarattığı siyasi ve idari kargaşa ortamı, Papalığın gelirlerinde hızlı bir düşüşe yol açtı ve buna karşılık olarak ilk kez Papa Boniface IX (1389-1406) tarafından alt düzey idari makam satışı kurumsallaştı. 1440'a kadar bütün satışlar yasal olarak gerçekleşti. 16. yüzyılın ilk dönemine kadar Roma Katolik Kilisesinin ve Kardinaller Kolejinin üst düzey makamları da alınıp satılabilir hale geldi.

[3] Hobbes'un, Tevrat ve İncil'de geçen ve üzerindeki sert pulları dolayısı ile öldürülmesinin imkânsız olduğuna inanılan bir çeşit deniz ejderhasından esinlenerek adını koyduğu Leviathan adlı eseri, siyaseti Tanrı katından insan katına indirmektedir. Din devleti eleştirisine kitabında önemli bir yer ayıran Hobbes, dinin siyasi, toplumsal ve ekonomik etkinliğinin azaltılmasını savunmaktadır. Tinsel ve dünyevi egemenliği bünyesinde barındıran ve sözleşmeyle kurulan Leviathan'da Hobbes (2018: 136 ve 239), devleti "ölümlü tanrı" olarak betimlemektedir.

Avrupa'nın çağdaş devletlerinde de bu dönemde makam ve görev satışı olağan bir uygulama haline gelmişti (Weber, 2006: 304). Avrupa'nın sivil yöneticileri arasında Fransa Kralı, genellikle resmi makamların satışının gelişiminde öncü olarak gösterilmektedir. Aslında Fransa'da kraliyet makamlarının kiraya verilmesi, 13. yüzyılda kurumsallaşmakla birlikte izleri üç yüzyıl öncesine kadar götürülebilir. XII. Louis döneminde (1498-1515) başlatılan ama 1680 yılına gelindiğinde askerlik ve belediye görevlerini de kapsayacak biçimde genişleyen makam satışı uygulaması, giderek gelir yaratmanın temel yöntemi haline gelmişti. Nitekim alınıp satılabilen kamu görevlerinin sayısının devrimin (1789) hemen öncesinde 100 bin civarında olduğu ileri sürülmüştür (Fişek, 2005: 124). Aynı şekilde İspanya'da ve İtalya'nın bazı bölgelerinde makam/mevki satışı çok yaygındı. Bu ülkelerin coğrafi yakınlığı ve geleneksel bağlarının varlığı, makam satışının gelişmesinde ve yayılmasında Papalığın etkisinin güçlü bir kanıtı olarak gösterilebilir.

Belki de Batı kilisesinin kendisi kadar eski bir olgu olan kilise makamlarının kişisel kazanç için kullanımı (simony), 15. yüzyılda özellikle Almanya'da yeniden gündeme gelmiş ve Reformasyonun kilise eleştirisinin odağında yer almıştır. Roma Kilisesinin görevini kötüye kullanmasına yönelik ilk ve en önemli eleştiri, 1438/39'da yazılan ve 1522'ye kadar sekiz kez basılan *Reformatio Sigismundi* metnidir. Yazarı gizli tutulan metin, temel olarak devlet, ekonomi, toplum ve kilise eleştirisine odaklanmıştır. Metinde, Kutsal Roma İmparatorluğu ve Batı kilisesinde görevlerin kötüye kullanımına son verilmesi (birden çok görevi işgal etme, para karşılığı günah bağışlama gibi) ve dini arpalıkların ortadan kaldırılması gerektiğine vurgu yapılarak toplumdaki kötü gidişatın düzeltilmesi istenilmektedir (Dixon, 2002: 17-18). Buna bağlı olarak reform önerileri; sabit maaşlı bir sistemin getirilmesi, bütün ruhban sınıfın "bir üniversiteden diploma sahibi olması", piskoposlar meclisine katılım ve düzenli görüşmelere tabi olma, atamalarını düzenleyen kuralları bilme, "aynı görevi yerine getirenlerin aynı gelire sahip olması" ve finansal yönetim görevlerinin yerel bir görevliye devredilmesi gibi talepleri içermekteydi (Gorski, 2003: 149). Sonraki yıllarda Erasmus ve Luther gibi reformcular ve ünlü hümanistler tarafından da dile getirilen düzenli sabit bir gelir, teknik uzmanlık, disiplin, yazılı kurallar, işlevsel uzmanlaşma gibi tüm bu öneriler, Weber tarzı bürokrasinin bir kopyası gibidir (Weber, 2006: 290-301). 16. yüzyıldan itibaren Reformasyon, Avrupa'nın Protestan siyasetinin bir yansımasını oluşturmuştur. Nitekim rahiplerin temel gelir kaynağı maaşları olmaya başladı ve belirli bir resmi eğitim düzeyi, makama getirilmenin fiilen veya hukuken önkoşulu haline geldi. 17. yüzyılın erken dönemlerine kadar, Protestan rahiplerin büyük bir çoğunluğu üniversite eğitimi almaya ve genelde sözlü olarak resmi bir sınavdan geçmeye başladılar. Aynı zamanda görevleri ile ilgili resmi bir gözetime tabi tutulan ruhban sınıfı, emekli olduğunda da kendisi veya eşi ve çocukları için belirli bir maddi güvenceye de sahip oluyorlardı.

Özetle Gorski'ye göre (2003: 149), resmi faaliyet ile özel yaşam alanı ayrımı, sabit maaş, teknik uzmanlık, resmi sınavlar, yazılı kurallar, disiplin gözetimi, kariyer gelişimi ve hatta emeklilik hakları dikkate alındığında; Protestan rahiplerin ilk modern bürokratlar olduğunu söylemek çok da abartılı olmayacaktır.

Bu tezin doğruluğu sorgulanabilmekle birlikte, gerçek şu ki erken modern devlet formasyonunda Protestanlığın etkisiyle yeni toplumsal kontrol araçlarının yol açtığı dini disiplin; pedagojik, düzenleyici ve ideolojik işlev görebilmek için bürokrasi yoluyla devlet iktidarında cisimleşmiştir. Dolayısıyla 17. yüzyıl Avrupası'nda reformun temel sonuçlarından birini devlet yönetiminin bürokratikleşmesi oluşturmuştur. Buna karşın patrimonyalizm ile yönetilen ülkelerde sivil alanda bürokratikleşmenin teşvik edildiğine dair kanıt bulunmamakta olup, bu görev ikinci-nesil reformculara düşecektir. Bu yüzyılda ortaya çıkan Püritenizm, Pietizm, ikinci reformasyon gibi asketik reform hareketlerinin[4] ortak özelliği; kilisedeki gevşekliğe, toplumdaki ahlaksızlığa ve devletteki çöküşe karşı çıkmaları ve toplumun tüm sınıflarında ve toplumsal yaşamın bütün alanlarında kutsal kitabın ve Hristiyan etiğin daha sıkı bir şekilde uygulanmasını talep etmeleridir (Gorski, 2003: 150-152). Din, erken modern Avrupa'da idari gelişmelerin arkasındaki itici güç olmayabilir, fakat bu gelişmelerin yönünün belirlenmesine yardımcı olan bir ajan işlevi görmüştür. Modern bürokrasinin ortaya çıkmasında kapitalist sistemin ve para ekonomisinin gelişmişliği (Weber 2006: 301-307) asıl tetikleyici unsur olmuştur.

[4] Püritenizm: Kalvinizmin İngiltere'de gelişen bir kolu olan püritenlik, çalışmanın hem bu dünya hem de öbür dünya için gerekli ve kutsal olduğunu kabul etmektedir. Kendini "saflığı arama" olarak tanımlayan bu Protestan görüş gösteriş, zevk düşkünlüğü ve tüketim hırsını onaylamaz. Bugün ABD'deki köktenci ve Evanjelik Protestan mezhepleri püritenlerin devamı sayılmaktadır.
Pietizm: "Aşırı dindarlık" diye de çevrilen bu kavram, bir mezhebi değil dinsel bir hareketi ve anlayışı ifade eder. Pietizm bireysel ahlakı yüceltir ve dindarlığın temeli olarak deneyimi, bireysel yaşantıyı, duyguyu ve katılımı öne çıkarır. Ruhun kurtuluşu için duyguyu ve ahlaki yaşamı önemli gören Pietist anlayış, 17. yüzyılda Spener, Thomasius ve 18. yüzyılda Zinzendorf ve Moravya kilisesi tarafından temsil edilmiştir (Weber, 2013: 9-15).
İkinci Reformasyon: 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında Almanya ve Kuzey Avrupa'da ortaya çıkan ve Ortodoks Lutherciler tarafından reddedilen Kalvinist bir harekettir.

1.3. Protestan Ahlakı ve Bürokrasinin Ruhu

Patrimonyal ve bürokratik yönetim arasında bir geçiş dönemi olarak da ele alınabilecek olan Kameralizm (Tuncer, 2018: 1-20) üzerinde de dini etki kendisini açıkça göstermektedir. Kameralizm, 16. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve 19. yüzyılın başına kadar gelişen ve ondan sonra aniden ortadan kaybolan Avrupa kamu yönetimi düşünce ve pratiklerini ifade etmektedir. Kameralizm, Protestan mutlakiyetçiliği döneminde Prusya devleti ile ilişkilendirilirken aynı zamanda İsveç, Avusturya ve Rusya'da da gelişmiştir. Bu tür bir yönetim biçiminin düşünsel temelinde özellikle Prusya'da prenslerin "Tanrının memuru" olmayı kendine amaç edinmeleri ile idari ve askeri kapasitesine son derece bağlı olan kırılgan meşruiyetleri örnek gösterilebilir. Çünkü prensin egemenliği diğer birçok otorite ile (tıpkı Kutsal Roma İmparatorluğu ve özgür imparatorluk şehirleri ile soylular ve kilise gibi) bir arada var olmak zorundaydı (Hood, 1998: 84). Kameralizm, geleneksel olarak modern Avrupa'da kamu yönetimi çalışmalarını sistematik hale getirme ve yönetim bilimi ilkelerini geliştirme çabası olarak kabul edilmektedir. Kameral bilimlerin üç temel öğesi ekonomi, kamu maliyesi ve polis bilimidir. Kameralizmin özellikle Prusya'daki gelişimi çalışmanın sınırlarını aşan bir konu olmakla birlikte, Prusya tarih yazımında geniş bir disiplinin, Prusya idari elitleri üzerinde asketik Protestanlığın etkisini dile getirmesi çalışmamız açısından önemlidir. Prusya Kraliyet ailesi *(House of Hohenzollern)* 1613'te Kalvinizmi benimsemiş ve kraliyet atamalarında Kalvinistlere öncelik vermeyi açık bir politika olarak kabul etmiştir. 1700-1750 yılları arasında atanan 91 bakanın en az 78'i Kalvinist'ti. Dolayısıyla Prusya Kraliyeti ile devlet görevlileri arasındaki patrimonyal bağın doğası temel olarak dine dayanmaktaydı. Prusya devlet görevlileri arasında rüşvetin olmamasının önemli bir unsuru, güçlü ve yaygın dini kontrol mekanizmalarıydı. Kalvinistler gibi, Prusya devlet görevlilerinin büyük bir kısmının Protestan Kilisesinin katı dini disiplinine tabi olması ve görevi kötüye kullandıklarında siyasi ve dini yaptırımlarla karşılaşacaklarını bilmeleri rüşvet ve yolsuzlukların önünde önemli bir engel olmuştur (Gorski, 1995:784). Gorski'ye göre Prusya devletinin etkinliği ve verimliliği, "hem dini inançları hem de siyasal çıkarları birleşen sadık ve çok çalışan devlet görevlileri ile son derece bürokratik bir idari sistemin ürünü" olmasına (Gorski, 1995: 786) dayandırılmıştır. Ekonomik gelişme ile toplumsal düzenin kendiliğinden gerçekleşmediğinin bilincinde olan Kameralistler; dini inançsızlık, cehalet, para hırsı gibi kamusal kötülüklere karşı koymak ve ekonomik gelişmeyi teşvik etmek için aktif yönetimi gerekli görmüşlerdir (Hood, 1998: 86). 16. ve 17. yüzyılda yönetimi dini/ahlaki çerçevede ele alan Kameralizm, 18. yüzyılla birlikte yönetimi rasyonel/teknik bir faaliyet olarak kavramıştır.

Modern yasal/ussal otoritenin dayanağı olan bürokratik rasyonalite; tarafsızlık, uzmanlık, kurallara bağlılık, eşitlik ve adalet, kişisellikten arındırılmışlık gibi bir dizi değeri içeren teknik üstünlüklere gerek duymaktaydı. Bu teknik üstünlükler aynı zamanda kapitalizmin gelişmesi için gerekli önkoşulları yaratmıştır. "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı eserinde de Weber (2013: 11-21), kapitalizmin gelişmesini mümkün kılan değer ve inanç setinin Hristiyanlıktan özellikle de Protestanlıktan devşirildiğini ileri sürmüştür. Pekâlâ, Protestanlık kapitalizmin kök salabilmesi için nasıl bir düşünsel temele sahipti? Bilindiği üzere Katoliklerde itiraf yoluyla günahlardan bağışlanma durumunu Protestan inancı reddeder. Bu nedenle, kendilerini suçluluk duygusunun ortaya çıkardığı "ruhsal kaygı pratiği" ile yaşamak zorunda hisseden Protestanlar, ölünceye kadar erdemli olduklarını Tanrıya kanıtlamaya çalışırlar. Böylelikle Protestanlıkta bu ruhsal kaygı pratiği, zamanı boşa geçirmeme ve sıkı çalışma pratiği ile birleşir. Bireyin dünya işlerinde yapabileceği en iyi şeyi yapması gerektiğini varsayan bu inanç, işverenler ve mülk sahipleri de dâhil olmak üzere tüm meslek grupları için geçerli sayılmıştır. Aynı zamanda akılcı meslek uğraşısı ve bireyselliğin genel fayda (ortak iyi) adına topluma yönlendirilmesi gerektiğine inanılmıştır. Sermaye birikiminin altında yatan ahlaki değer olarak hem çalışkanlığı hem de tutumluluğu üreten asketik Protestanlık anlayışı, bir çeşit rasyonel ekonomik insan tipolojisi ortaya çıkarmıştır. Zaman içinde burjuva meslek ahlakı haline de gelen bu anlayış, Tanrıya karşı bireysel sorumluğun bir yansıması olarak iki dünyada da mutluluğun kaynağı olarak görülmüştür. Bu ahlaki arka planın kökleri Luther'in öğretilerinde bulunmakla birlikte başta Kalvinizm olmak üzere Metodism, Pietism ve Baptist hareket yoluyla geliştirilmiştir. Tüm bu unsurların bir araya gelmesi kapitalizmin gelişmesi ve yaygınlaşması için katalizör etkisi yaratmıştır (Weber, 2013: 142-157).

Weber'in Protestan ahlakı ve Kuzey Avrupa geleneğinin bir ürünü olan bürokrasi tezi (Shah vd, 2007: 9) çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Örneğin, bazı tarihçilerin de işaret ettiği gibi Venedik ve Cenova gibi Ortaçağ İtalyası'ndaki Katolik şehir devletlerinde Avrupa'nın ilk kapitalist ticaret merkezleri kurulmuştu. Yine Ortadoğu ve Afrika kıyılarındaki Müslüman ticaret merkezleri, Protestan kapitalizminden önce gelişmişti (Styhre, 2007: 29-30). Bazı akademisyenler ise Weber'in nedenselliği tersine çevirdiğini söyleyerek Protestanlığın kapitalizmin bir dürtüsü olmaktan çok bir sonucu olduğunu ileri sürmüştür (Wren, 1972: 28). Yine bazı araştırmacılar da modern toplumun kurumlarının ve örgütsel formlarının ortaya çıkmasında Yahudilerin ve onların dini inanışlarının da önemli bir rol oynadığını ileri sürmüştür. Örneğin, Yahudiliğin kutsal metinlerinin adeta kapitalist girişimciliğin mayasını oluşturduğunu ileri süren Sombart'a göre kapitalist ruh Yahudiliğe özgü karakteristiklerde fazlası ile mevcuttu. Kapitalist girişimciliğin Yahudi ırkına içkin

olduğunu belirten Sombart (2001: 111-196), kapitalizmin gelişmesinde Yahudilerin borç alış verişi, borsa, kredi gibi ticari faaliyetler ile yoğun şekilde uğraşmalarının, göç hareketleri ve coğrafi keşifler ile oluşturdukları ticari ağın küresel olarak yayılmasının etkisine dikkat çekmiştir. Weber, modern kapitalizmin temel motoru olarak asketik Protestanlığı ön plana alırken Sombart'ın aksine kapitalizmin ortaya çıkmasında coğrafi keşifler ile sömürgeciliğin veya Yahudiliğin oynağı role ilişkin kuramsal açıklamaları göz ardı etmiştir. Netice olarak, kapitalist devlet ve onun yürütme aygıtı olan bürokrasinin gelişimi üzerine literatürdeki bu tartışmalar, dini etkilerin ihmal edilmemesi gerektiğinin kanıtıdır.

2. İnanç ve Değerler Sistemi Olarak Yönetim

Günümüzde kamu sektörüne işletme yönetimi ve teknikleri ile giren 'piyasa', 'müşteri', 'stratejik planlama', 'liderlik', 'verimlilik', 'sonuç-çıktı odaklılık', 'performansa dayalı ödeme' gibi kavramlar, modern yönetimi kuşatan inanç ve değerler dünyasının bir parçası haline gelmiştir. Özellikle YKİ ve işletmecilik *(managerialism)* literatüründe bir nevi dogma haline gelen bu kavramların, kamu yönetiminin performansını, hizmet kalitesini ve verimliliğini arttırmak için yararlanmaları gereken bir araç olduğu sıklıkla savunulmuştur (Pollitt, 1993). Aslında tarihsel olarak yönetsel kuram ve uygulamalarda bu tür normatif ya da araçsal rasyonalite içeren bir takım kavramlar yaygın olarak kullanılmaktadır. Amerikan kamu yönetimi disiplinini kuran kavramlardan biri belki de en önemlisi olan verimlilik olgusu da bu tür değer yüklü kavramlardan biridir. Wilson'un siyaset-yönetim ayrılığı söylemi ile disiplinin kurucu unsurları arasında sayılan verimlilik düşüncesi, kaçınılmaz şekilde normatif bir kavram, ahlaki bir ilkedir. Amerikan siyasal ideolojisinin, özellikle Protestanlık ve Kalvinist gelenekten doğan dini düşüncelerden önemli ölçüde etkilendiği dikkate alındığında bu durum pek de şaşırtıcı değildir.[5] Bu konuda Wilson'un siyasi düşüncesi ve kariyerinden örnek veren Mulder (1978: 230-231), Wilson'un çalışmalarının çoğunu vatanseverlik ve dinin

[5] ABD'de Protestanlığın yükseköğrenim içindeki etkisi de kanımızca önemli bir inceleme alanıdır. 19. yüzyılın sonlarında yapılan reformlarla yükseköğrenim içindeki Evanjelik Protestanların rolleri ellerinden alınarak, kolejler ve üniversiteler daha seküler hale getirildi. 1870 öncesi kolejler, genellikle Amerikan Protestanlığının düşünsel kolu olarak işlev görmüştür. Gerçekten de, Protestan kiliseleri Kuzey Amerika'da yükseköğrenimi doğurmuş ve beslemişti. Yükseköğrenim kurumları genellikle devletin himayesinde yaratılsa da Michigan Üniversitesi Başkanı Henry P. Tappan'ın vurguladığı gibi "Hristiyanlığın kanatları altında korunarak büyümüştür". 1868'in sonlarında Illinois Endüstri Üniversitesi (daha sonra Illinois Üniversitesi) resmi açılış törenleri ilahiler, kutsal kitaptan pasajlar ve dualar içeriyordu (Roberts ve Turner 2000: 19-20). Genellikle papazları eğitmek için kurulan Kolejlerin 19. yüzyılın genelinde temel görevi, kibarlığı ve beyefendiliği öğreterek Hıristiyan medeniyetinin gelişimini teşvik etmekti. Din ve yükseköğrenim arasındaki yakın ilişki, öğrenci hayatının müfredat dışı yönlerinde (kampüste

bileşimi olarak adlandırmış ve Wilson'un Amerika'ya sadakati tanımlamak için sürekli olarak dini terimler kullandığını öne sürmüştür. Waldo ise tarihsel olarak 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçişte Amerikan yaşamında ekonomi ve verimlilik birlikteliğinin ortaya çıktığını ve onların siyasal mücadelede saldırı ve savunma silahı olarak kullanıldığını belirtmiştir. Kimsenin yadsıyamayacağı temel Amerikan değerlerinden sayılan verimliliğin yükselişe geçişinin Protestan inancı, finansallaşma ve sekülerleşme ile olduğu kabul edilmektedir. Devlet mekanizmasının zaman, para ve enerjiyi israf etmemesi gerektiğini ve "verimsizliğin büyük günahlardan biri" olduğunu ileri süren Waldo (1948: 192-193), verimliliği adeta kutsamıştır. Bu nedenle bir inanç sisteminin temel ilkelerinden biri olarak değerlendirilen verimlilik *(gospel of efficiency)* ilkesi, *muscular christianity*[6] inancının da bir kuralı (Waldo, 1948: 193) olarak güçlü bir tinsel olgu olarak kabul edilmiştir. İnsanda doğuştan gelen ve Tanrısal olan güç ve kuvvet nedeniyle verimli ve üretken olma çabasının bir sonucu olarak nitelenen verimlilik olgusu, iktisadi-teknik aklın belirleyicisi olarak yönetim bilimi disiplininde baskın hale gelmiştir.

Klasik yönetim anlayışının öncülerinden Frederick W. Taylor'un bilimsel yönetim yaklaşımı da makine metaforu temelinde işletmelerin çalışma sistematiğini yeniden kurgulayarak verimliliğin arttırılmasını amaçlamıştır. Taylor'a atfen Morris L. Cooke (1913: 493), "bilimsel yönetim ilkelerinin, çalışma dünyasının her alanına nüfuz etmedikçe ne Hristiyanlık vizyonlarının ne de demokrasi rüyalarının asla tamamıyla gerçekleşemeyeceğini" ileri sürerek yönetimin ahlaki boyutlarının önemine dikkat çekmiştir. Neo-klasik yönetim ve örgüt kuramı tartışmalarında da insan faktörü ve insan ilişkilerinin önem kazanması Yahudi-Hristiyan geleneğinin etkisini gözler önüne sermektedir. Mayo'nun insan ilişkilerini Hristiyanlığın on emrine dayalı insan ilişkileri olarak görmesi (Fişek, 2005: 87), Robert Golembiewski'nin (1962: 51-58) Yahudi-Hristiyan geleneğinden türettiği değerler seti ile insan merkezli bir örgütlenme öneren bakış açısı yönetsel ahlaki değer arayışının yansımalarıdır. Bu çerçevede Yahudi ve Hristiyanlığı birbirine bağlayan temel inanış, insa-

zorunlu olarak şapelin kurulması ve düzenli dini organizasyonların desteklenmesi) daha görünür hale gelmiştir. Örneğin, Harvard ve Yale (köken olarak Puritan) ve Princeton (köken olarak Presbiteryen) gibi okullar da sonradan üniversite haline gelen dini kolejlerdir (Roberts ve Turner 2000: 8-9).

Yükseköğrenim sistemini etkileyen bir diğer dini etki de tarihsel ve kültürel bağlamda bulunabilir. Rektör ve dekan gibi akademik rütbeler, senato ve disiplin (öğrenci/talebelik-havari) gibi kavramlar da köken olarak kilise örgütlenmesinden türeyerek kolej ve üniversite örgütlenmesinde kullanılmaya başlanmıştır.

[6] *Muscular Christianity* (Kassal Hristiyanlık) fikri, 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de ortaya çıkan felsefi bir harekete dayanmaktadır. Sporla savaşçı ruhu bir araya getiren bu düşünce; güçlü ve sağlıklı olmayı, ahlaki ve fiziksel güzelliği, disiplini, fedakârlığı ve mertliği temsil etmektedir.

noğlunun Tanrının suretinde yaratıldığı düşüncesidir. Bu inanış, Batı dünyasında insan haklarının oluşumu için çok önemliydi. Eğer insanlar Tanrının suretinde yaratılıyorsa, her insan sonsuz bir öz değer taşır. Bu öz değer devlet de dâhil olmak üzere, her türlü insan hakkının temelini sağlayan, her şeyden üstün olandır. Her bir insanın içinde ilahi bir unsur taşıdığına inanan bu iki din bu nedenle birbirine yakınlaşır. Bu düşünceden hareketle Golembiewski (1962: 51-58), klasik örgüt kuramının temel unsurları ile Yahudi-Hristiyan geleneğinin değerleri arasındaki çatışmanın örgütlerde etik sorunları arttırdığını ileri sürmüştür. İşin psikolojik olarak bireye uygun olması ve insanın yeteneklerini geliştirmesine izin vermesi, çalışanın gerektiğinde işi üzerinde kontrol sahibi olabilmesi ve örgütsel davranışın kurum ve insan birlikteliği ile belirlenmesi gerektiği gibi Yahudi-Hristiyan geleneğinden devşirdiği bir takım değerler seti ile örgütlerde insanı merkeze alan bir yaklaşım önermiştir.

1980'lerde kamu sektörüne giren ancak özel sektörde kökleri 19. yüzyıla kadar uzanan işletmecilik ile ilgili olarak *In Faith of the Managers* adlı kitabında Stephen Pattison (1997: 23-24), hem bir süreç hem de temel bir ideoloji olduğundan hareketle bu anlayışın bir çeşit dini inanış olduğunu ileri sürmüştür. İşletmeci literatürde din, örgütsel kültürün dönüşümünde özellikle yararlı bir referans kaynağı işlevi görmüştür. Bu yeni yönetim anlayışında "gizli dini-etik varsayımlar" içeren düşünceler, ritüeller, pratikler ve kavram setleri örgüte bağlılığın oluşturulmasında ve sürdürülmesinde adeta kült bir rol oynamıştır. Pattison'un (1997: 38) belirttiği gibi, yeni yönetim anlayışında genellikle dünyanın dini bir vizyonunun yaratılmasından ayrılmaz olan değerlerin yeniden keşfi, yönetim devriminin veya reformunun tam kalbinde yer almaktadır. Benzer şekilde YKİ etiğinin de, geleneksel kamu yönetiminde olduğu gibi, geniş şekilde Protestanlığa dayalı liberal-kapitalist tutuma dayandığı söylenebilir. Aslında YKİ, devlet yönetimine protestan etiğin bireyselci yönelimini getirmekle birlikte (Shah vd., 2007: 3), Doğu felsefesinden de etkilenmektedir. 1980'lerden beri Batı çalışma hayatında Doğudan Batıya yayılan küreselleşme etkileri belirgin hale gelmiştir. Uzun zamandır Doğu kollektivizmi ile özdeşleştirilen "ekip çalışması" yaklaşımı, "toplam kalite yönetimi", tedarik zinciri yönetiminde kullanılan *just in time* (tam zamanında) üretim ve müşteri sadakat ve bağlılığının arttırılmasında "ilişki pazarlaması" kavramları Batılı ülkelerin temel çalışma pratikleri haline dönüşmüştür (Hill, 2007: 82). Bu etkileşim üzerine Weiming'in (1996: 10) belirttiği gibi, "Konfüçyüs ahlakına dayalı kapitalizmin, 21. yüzyıla gelindiğinde püritan ahlakın içsel-dünyevi asketizmi tarafından biçimlendirilen klasik kapitalizmden daha iyi sonuçlar doğurabileceği" de öne sürülmüştür. Morgan ve Murgatroyd (1994: 3) toplam kalite yönetiminin, bir müşteriyi bile kaybetmemek için hataları arayıp bulan, Hristiyanlık gibi Evanjelik bir inanç sistemi olduğunu ileri sürer. Japon yönetim pratikleri üzerinde yaptığı araştırmada Fry (1982) Amerikan yöneti-

minde karşılaşılan bürokratik hantallık, katılık ve esneksizlik sorunlarına çözümü; farkındalık *(mindfullness)*, kendini düşünmeme, kendine hâkim olma, sükûnet ve analitik düşünce gibi Budist kavramlarda (Aktaran Shah, 2007: 17) bulmuştur. Bir başka deyişle küreselleşen dünyada kapitalizmin krizlerine karşı, Doğu ve Batı felsefelerinin birlikteliği cazip bir formül olarak sunulmuştur.

Örgüt-işletme kuramcıları tarafından geliştirilen düşünsel araçlardan biri de 1980'lerin başlarında Amerikan endüstrisinde ve yönetsel tekniklerinde Peters ve Waterman'ın ünlü Mükemmeli Arayış *(In Search of Excellence)* adlı eserinde açıkça dile getirilen yeni bir değer olan mükemmeliyet kavramıdır. Yazarlara göre mükemmeliyet kavramının yönetim düşüncesine yansıması, Weberyan bürokrasinin iş ve eğlence, mantık ve duygu, kamu ve özel gibi her şeyi zıtlıklar olarak alan yaklaşımına karşı çıkarak işletmelerin tek işinin müşteri memnuniyetini en üst düzeyde sağlayacak şekilde birbirleriyle rekabet etmek olduğu savına dayanmaktadır. Özellikle kalite ve inovasyon hedefi doğrultusunda çalışanları motive etmek için bürokratik kontrolün azaltılması gerektiği ileri sürülmüştür. Bunun için de yöneticilerin kumanda etmekten ziyade şirket bağlılığı yaratan vizyonlar ve fikirlerle lider olmaları gerektiği savunulmuştur. 'Küçülme', 'yalın örgütlenme', 'özerklik ve girişimcilik' gibi kavramlar ile yöneticilerin yenilik yaratma potansiyelini ortaya çıkartmak üzere rol model olarak bilge kişiyi tanımlamak için 'Vaftiz Babası' (Peters ve Waterman, 1987: 290-371) gibi metaforlar yoğun olarak kullanılmıştır. İnsanları dinsel olarak yönlendirerek iş yapma stratejisini dönüştürmeyi hedefleyen Peters ve Waterman, coşkulu anlatımları ile iyi yöneticinin fildişi kulesinde akıl oyunları üretmek yerine sahada koçluğa ve değerleri şekillendirerek yaymaya odaklanmaları gerektiğine dikkat çekmiştir.

Kamu yönetiminde dini perspektife İslami açıdan bakıldığında ise tevhit ve ümmet anlayışı temelinde İslami yönetimi, Batı modelinden ayıran şeyin ona egemen olan temel değerler olduğu görülmektedir. İslam'da 'sorumluluk', 'adalet', 'emanetin ehline verilmesi (liyakat)', 'şura prensibi', 'haksız kazancın batıl olması' gibi yönetsel ilkeler, hem etik davranışı özendiren hem de toplumsal siyaseti belirleyen anayasal mahiyetli genel ilkeler (Sağlam, 2017: 36-57) niteliğindedir. Ancak Kalantari (2005: 125-126), uzun yönetim geçmişine ve zengin bir kültüre sahip olan Ortadoğu kamu yönetiminin, hizmet etmesi gereken halkın kültürel değerlerini temsil etmediğinden başarısız olduğunu ileri sürmüştür. Bu nedenle, kamu kurumlarının örgütsel yönetim kültürünün halkın beklentilerini belirleyen kültürel değerleri (eşitlik, toplumsal adalet, doğruluk, şefkat ve merhamet, sağlam inanç ve irade) içermesi gerektiğini savunmuştur (Kalantari 2005: 131). İslami kamu yönetiminin teknik boyutları arasında hiyerarşi, yerelleşme, iş bölümü ve uzmanlaşmaya işaret

eden Kalantari (2005: 132), bu ilkelerin Weber'in ideal tip bürokrasisi ve Gulick'in yönetimin ilkeleri ile büyük bir benzerliğe sahip olduğunu vurgulamıştır. Aynı şekilde Pakistan, Malezya gibi ülkelerdeki çalışmalarda da (Naqvi vd., 2011: 10984; Triantafillou, 2002: 185-209) YKİ ve yönetişim gibi Batı geleneğinde uygulanan yönetim biçimleri ile İslam'a özgü değerlerin eklemlenmeye çalışıldığı görülmektedir.

3. Yönetimde Dini Söylem ve Metaforların Kullanımı

Yönetim kuramında ve uygulamalarında dikkat çeken özelliklerinden biri, genellikle Hristiyanlıktan alınan dinsel söylem ve metaforların yaygın kullanımıdır. Örneğin, toplam kalite yönetimi olarak bilinen tekniğin *vizyon* ve *misyon* kavramları, Mükemmeliyet Merkezleri adı verilen kurumlarda karşımıza çıkan *mükemmellik* kavramı ve *kıyamet senaryoları* dili Hristiyanlık inancından; çağdaş yönetim düşünürlerine verilen *yönetim gurusu* adı Sikh veya Hindu felsefesinden (Pattison, 1997: 132-133; Güler, 2009: 30) devşirilmiştir.

Türk kamu yönetiminde 2003 yılından beri mevzuatımızda olan stratejik planlama sürecinde, kamu idareleri ortak bir dil olarak vizyon ve misyon geliştirmeye başlamışlardır. Vizyonlar, örgütlerin nereye gittiğinin ve en temel faaliyetlerinin neler olduğunun açıkça görülmesini sağlar. Modern örgütsel söylemler, vizyon kavramını Yahudi-Hristiyan geleneğinden alır. Vizyonlar yaratıcıdan, Tanrı'dan gelir. Bu vizyonlar daha sonra, insanların davranış tarzlarını değiştirmelerini sağlamak üzere özellikle seçilmiş karizmatik şahsiyetlere (peygamberler gibi) verilir (Pattison, 1997: 69; Du Gay, 2002: 106-108). Yeni yönetim anlayışında alışkanlık ve geleneksel davranış kalıplarını değiştirme rolü liderlere verilmiştir. Misyon kelimesi ise İncil'de bizatihi kolaylıkla görülemez. Bununla birlikte, erken dönem kilise faaliyeti olan Hristiyanlığı dünyanın her köşesine yaymak ve insanları Hristiyan yapmak, misyonun temel anlamlarından biridir. Misyon kavramı sıklıkla bir kişinin daha üst bir otorite - burada Tanrı tarafından özel bir görevi üstlenmesi (örneğin bütün insanları inanç sahibi yapma ve bütün engellere rağmen bu hedefi gerçekleştirene kadar azimli bir şekilde peşinden gitme) anlamına gelmektedir. Belirli bir misyona sahip kişiler, kendi sınıf ve grupları dışındakilere göre kendi hedeflerine ne olursa olsun ulaşma yolunda güçlendirilmiş hissettiklerinden misyon düalistik bir dünya görüşünü ifade etmektedir. Bundan dolayı, yönetim pratiklerine işlenen diğer birçok metaforla ve hatta Hristiyanlıktaki şeytana karşı savaş geleneği ile örtüşmektedir (Pattison, 1997: 71). Yeni yönetim anlayışında çalışanlar açısından vizyon-misyon birlikteliği; örgütsel bağlılığı güçlendirme, yaratıcı ruhu harekete geçirme, görevler ile değerleri uyumlu hale getirme gibi hedeflerle örgüt kültürünü dönüştürmeyi amaçlamaktadır.

Örgüt kuramlarında post-modernist söylemin bir parçası olarak belirsizlik, kaos ve türbülans ortamında işletmelerin kıyamet veya gelecek senaryolarının içselleştirilmesine dini anlatılar da eşlik etmiştir. Çağdaş yönetim yazarlarından Peter Drucker'ın Fırtınalı Dönemlerde Yönetim *(Managing in Turbulent Times-1980)* ve Tom Peters'ın Kaos Üzerinde Yükselmek *(Thriving on Chaos: Handbook for a Management Revolution-1987)* adlı eserlerinde bu tür krizlerin örgütler için bir fırsat olabileceğine işaret edilmiştir. Yine Peters'ın, *A Passion for Excellence* adlı eserinde modern yönetimin sorunları ve paradokslarını çözmek için İncil'deki "Nuh ve Tufan" hikâyesinin modern seküler bir yeniden anlatımına başvurulmuştur. Herkesin hatırlayacağı şekilde Nuh'un hikayesindeki söylem ve metaforlardan ilham alan Peters türbülans ve değişim çağında piyasalarda, teknolojilerde, düzenlemelerde ve müşteri tercihlerinde yaşanan değişikliklere ayak uyduranların kurtulacağını, diğerlerinin ise boğulacağını dile getirmiştir. Devamında uyarılara boyun eğmeyenlerin yani kendilerini geleceğe hazırlayamayanların kaybolacağını; bu nedenle kurtarılmayı isteyenlerin onun mükemmelliyet projesi ile gemiye binmeleri gerektiğini (Collins, 2007: 47-48) ironik bir şekilde belirtmiştir. Bu tür yönetsel imge ve metaforların yoğun bir şekilde kullanılması, bağlam ve düşünce arasında bir köprü işlevinin kurulması ve yeni yönetsel kültürün inşasına katkı sağlanması olarak yorumlanabilir. Yönetim kuram ve uygulamalarında yaygın olarak görülen dinsel söylem ve metaforlardan birkaç örnek daha verebiliriz:

Sorumlu ve Hesapverebilir Yönetim *(Stewardship)*

Son yirmi yılda sağlık sektöründe teknik ve siyasi boyutları ile devletin rolü ne olmalı sorusuna Dünya Sağlık Örgütü tarafından getirilen önerilen biri, sorumlu ve hesapverebilir yönetim kavramı olmuştur. Sağlık alanında düzenleyici/denetleyici devlet misyonuna hizmet eden bu kavram, devlete ve/veya onun kurumlarına sağlık kaynaklarını yönetme, koruyup kollama ve gözetme işlevi yüklemektedir (WHO, 2000: 119-121). Türkçeye "vekilharçlık" olarak çevrilen *stewardship* kavramı ve onun gelişimini araştıran Saltman ve Davis'in (2000: 732-733) de işaret ettiği gibi Batı kökenli bu kavram dini köklere sahiptir. Yaratılış (Tekvin)'de, Tanrı yaradılışın yönlendiricisi olarak insanlığı görevlendirir. Hz. Yusuf'un yaşam öyküsünün anlatıldığı Tevrat'ta *(Old Testament/Eski Ahit)* erkek kardeşi ile birlikte köle olarak satılan Yusuf, Potiphar'ın (kendisini satın alan Vezir) ve daha sonra Firavun'un hizmetkârı *(steward)* olmuştur. Bu hikâye, kavramın farklı boyutlarına dikkat çekmektedir. Yusuf örneğinde belirtildiği üzere, bir *steward* malvarlığına sahip olmadan yöneten, geleceği öngörebilen ve makro planlar tasarlayan özverili bir hizmetkârdır. Bir Efendinin üç hizmetkârı arasında mallarını paylaştırmasının hikâyesinin anlatıldığı İncil'de *(New Testament/Yeni Ahit)* bu kavramın bir

başka boyutu vurgulanmaktadır. Bu hikâyeden alınacak ders, herhangi değerli bir şey sana emanet edildiğinde onun değerini veya verimliliğini arttırmanın bir yükümlülük olduğudur. Hristiyan ve Yahudi inanışlarının merkezinde, herhangi bir kaynağı koruma ve geliştirme sorumluluğu olarak *stewardship* kavramı yatmaktadır. Bu ilke, ayrıca Hristiyan teolojisinde sınıf yapısı ve özel mülkiyet kavramını savunmak için kullanılmıştır. Hatta 19. yüzyılın sonunda kavram, bir doğal hak olarak özel mülkiyet düşüncesini desteklemek için bile kullanılmıştır. Diğer dini inanışlarda da benzer bir kavram bulunmaktadır. İslam'da Hisba (Hisbe/Hisbah) kurumu, hem ahlaki/normatif hem de idari/teknik boyutlarda kamusal idari işlevleri düzenlemektedir. Hisba kurumunun başı olarak görev yapan ilk muhtesip, 9. yüzyılda Medine'de atanmıştır. Kolonyal dönem öncesi Arap toplumlarında muhtesibin, ortak gereksinimlerle ilgili kamu çıkarını ve adil hizmet sunumunu sağlama (narh tespiti, pazarın kontrolü gibi) ile ilaç ve tıbbi uygulamaları düzenleme gibi birçok görevi vardı. Aynı şekilde çevresel sorumluluk *(ecologic stewardship)* kavramı da Kuzey Amerika ve Kuzey Avrupa'da doğrudan dini inanışların etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, ekolojik versiyonda Tanrıya hesap verebilirlik kavramı büyük ölçüde nesillerarası sorumlulukla yer değiştirmiştir. Ayrıca çevre koruma tartışmalarına Yahudi-Hristiyan geleneğinin etkisi de tartışma konusudur. Yüzyıllardan beri çevreye verilen zarar göz önüne alınarak bu geleneğe karşı bazı suçlamalar yapılmıştır. İnsanların Tanrı'nın emriyle yeryüzünün yöneticisi olmaları, ona hâkim olma, kullanma ve tahrip etme serbestisi olarak yorumlanmıştır. Ancak tam tersine, Tanrının öğütlerinin insanlar tarafından göz ardı edilmesi ile çevresel tahribat ortaya çıkmıştır (Saltman ve Davis, 2000: 732-733).

İyi Yönetişim *(Good Governance)*

İyi yönetişim kavramı, 1980'li yıllarda DB ve IMF gibi uluslararası kuruluşların katkısı ile gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk, rüşvet, kamu bürokrasisinin işlevsizliği, bürokratikleşme sorunlarına karşı bir çözüm olarak sunulmuştur. Yönetişim kavramının önüne getirilen "iyi" ibaresi ona bir değer yüklemektedir. İyi yönetişimin ön şartı olarak kabul edilen kamu yararı veya insanların refahı kendisini verimlilik, hesap verebilirlik, şeffaflık, katılım, hukukun üstünlüğü, adalet ve yolsuzlukların engellenmesi gibi kavram setleri ile göstermektedir. Diğer bir deyişle, iyi yönetişim, kamu kurumlarının karar alma süreçlerinin ve eylemlerinin kalitesinin bir sonucudur. İyi yönetişim kavramı yeni bir olgu olmasına rağmen, kökeninin iki bin yıl öncesine dayandığını ileri süren çalışmalara rastlanmaktadır. Noor'a göre (2008: 64-65) Kautilya, Konfüçyus ve Hazreti Ali eserlerinde iyi bir yönetişim devletinin yöneticisinin özellikleri üzerinde durmuştur. Kautilya'ya göre, "iyi eğitilmiş, disiplin sahibi, kendisini iyi yönetime adamış ve tüm insanlara iyi davranmaya

eğilimli olan bir kral, bir ömür karşı çıkılmaksızın hüküm sürecektir". Konfüçyüs, iyi organize bir toplumun üstün bir güçten ziyade üstün bir ahlaka dayalı bir yönetime gereksinim duyduğuna inanmıştır. Bu yüzden, siyasi ve toplumsal sorumluluklara sahip yönetici sınıfın, toplumda ahlak olarak en üst düzeyi temsil etmesi gerektiğini dile getirmiştir. Hz. Ali ise Mısır Valisi Malik İbni Harris Ejder'e M.S. 658'de gönderdiği talimatta şöyle yazmıştır: "Bir yöneticiyi en memnun eden şey, devletin adalet, tarafsızlık ve eşitlik ilkeleri çerçevesinde yönetilmesi ve bu sevgi ve güvenin vatandaşlar tarafından kendisine doğru yayılmasıdır." Noor'un bu köken arayışının aslında "iyi yönetişim" kavramını bağlamından koparmaya yöneldiği söylenebilir. Çünkü 1980 sonrası neoliberal reformlar bağlamında ortaya çıkan iyi yönetişim kavramı piyasa, demokrasi, bireysellik ve Hristiyan değerlerine öncelik tanıyan Batı uygarlığının değerleri üzerine kuruludur (Vymetal, 2008: 14). Bu nedenle etik varsayımları içeren iyi yönetişim kavramı normatif, ideolojik ve değer yüklü bir niteliğe sahiptir.

Yerellik *(Subsidiyarite)*

Katoliklik, subsidiyarite kelimesinin kökeninin sadece akademik bir açıklamasından daha fazlasını vermekle kalmaz aynı zamanda tarihsel ve dinsel bağlamını da açıklamaktadır. Dolayısıyla bu kavramın Katolik köklerini kabul etmeden ve keşfetmeden kamu politikası tartışmalarında kullanmak, onu yansıttığı belirli önceliklerden ve temsil ettiği daha geniş değerlerden koparmaktır. Avrupa düşünce tarihinde *subsidiyarite* ilkesi ilk olarak 1931 yılında Papa Pius XI tarafından toplumsal konularda Katolik kilisesinin resmi görüşünü açıkladığı Kırkıncı Yıl *(Quadragesimo Anno)* bildirgesinde açıkça yer almış ve 'kişiliğin korunması' ve 'dayanışma' ilkeleri ile birlikte kilisenin temel toplumsal öğretilerinden biri olarak kabul edilmiştir (Vischer, 2001: 108-109). Kilise, ilkeyi toplumsal işlerde önceliğin bireye en yakın kurumlara veya gruplara ait olması; üst düzeydeki kurumların ancak alt düzeyin yetersiz kalması halinde ve sadece yardım amacıyla müdahale etmesi anlamında kullanmıştır. Katolik kilisesinin kabul ettiği biçimiyle subsidiyarite ilkesi, devlet merkeziyetçiliğine ve totaliterizme karşı daha küçük toplumsal birimleri hareket serbestisine ve sorumluluğa kavuşturmayı amaçlamaktadır (Canatan, 2005: 135-136). Bu ilke, küçük ve yerinden yönetilen örgütlerin etkinliği ve verimliliği temelinde kişisel özgürlük ve sınırlı yönetimi esas alarak büyük ve kompleks örgütlerde hiçbir şey yapılamayacağını savunur. Bu nedenle, refah devletinin doğrudan müdahale eden ve toplumu kendi sorumluluğundan yoksun bırakan merkezi ve bürokratik özelliği subsidiyarite ilkesi ile çelişmektedir.

Örgüt ve yönetim söyleminde daha birçok dini metaforun (Türk sağlık sisteminde 2010 yılından beri kullanılan ve üniversiteler ile devlet hastanelerinin birlikte kullanımını ifade eden *affiliation* sistemi gibi) yaygın olarak kullanıldığı gözlemlenebilir. Kısacası, yönetim kuram ve pratiklerinin içine işleyen anlamı, düşünceyi ve aklı dönüştürmeye yönelik metaforların, sembollerin ve mitlerin varlığı eleştirel ve yorumsamacı bir yaklaşımla tahlil edilmelidir.

Sonuç

Yönetim pratikleri, ortaya çıktığı tarihsel ve kültürel bağlama göre dinsel değer ve inanışlardan ister istemez etkilenmektedir. Bundan dolayı, gerek Weberyen/geleneksel kamu yönetimi gerekse YKİ ve işletmecilik kuram ve uygulamalarının ortak noktalarından biri; genellikle dinsel ahlaki değerlerin, normların, ritüellerin ve metaforların farklı gerekçelerle referans kaynağı olarak kullanılmasıdır. Günümüzde kamu kurumlarında özellikle iç kontrol ve stratejik plan çalışmalarında sıkça kullanılan misyon, vizyon ve mükemmeliyet kavramları ile "kamu etik davranış kuralları" yanında özerklik, küçülme ve yalın örgütlenme gibi teknikler yönetim anlayışını ve örgütsel kültürü dönüştürmeyi hedeflerken aynı zamanda ikna ve yaptırım gücüne sahip, kesin, evrensel yaklaşımlar olarak sunulmaktadır. Ancak Türk kamu yönetiminde olduğu gibi, neoliberal reformların etkisiyle Batıdan transfer edilen bu politika, düşünce ve tekniklerin ortaya çıktığı kültürel, siyasi ve ekonomik bağlamdan kopuk olduğunda, transfer edildiği bağlama eklektik kalma riski taşımaktadır. Bu anlamda Türk kamu yönetiminde ağır basan bağımlı ve aktarmacı yaklaşımın yerini kültürel ve tarihsel koşullara göre şekillenen yöntem ve usullerin alması gerektiği açıktır.

Dini düşünce ve pratikler ile kapitalizm ve modern yönetim arasındaki kesişimin ana noktası ağırlıklı olarak Protestan Kuzey Avrupa ve Amerika olmakla birlikte, bu ilişkiselliğin Weberyan analizi sonucunda Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkelerinde de kapitalizmin gelişmesini hedefleyen aktörlerin yoğun olarak din ve kültür konusuna odaklandıkları görülmektedir. Bu bağlamda 1950 ve 1960'larda dinsel bilgi, modernleşme ve kalkınma aracı olarak nasıl kullanılabilir? sorusunu gündeme getiren modernleşme kuramcıları, gelişmekte olan ülkelerde bireysellik, sıkı çalışma, tasarruf ve dünyevi arzuları bastırma gibi Püriten Protestanlarla aynı yönelime sahip olduğu düşünülen inanca dayalı grupları belirlemeye çalışmışlardır. Çalışma sonucunda Hindistan'da Sikh'ler ile Parsis ve Jain'ler, Endonezya'da Reformist Müslümanlar, Zambiya'da Yehova Şahitlerinin aynı değer ve düşünce yapısına sahip olduğu tespit edilmiştir (Shah vd., 2007: 12). Yine bu kapsamda gelişmekte olan ülkelerde inanç temelli örgütlerin hastanelerde kamu-özel ortaklığı modelinin

uygulanması; yaşlılar, yetimler ve yardıma muhtaç kişilerin bakımı; hizmet sunumundan düzenlemenin ayrılması gibi modern kamu yönetimi kuramını çekici ve farklı kılan hizmet sunum mekanizmalarına öncülük ettiği görülmektedir. Örneğin, Sahra altı Afrika'da ve Doğu Afrika'da devletlerin inanç temelli örgütlerle kamu-özel ortaklığı sözleşmeleri imzalaması (Olivier vd., 2015: 1675-1775) ya da Afrika'nın birçok ülkesinde kiliseye bağlı üniversiteler bünyesinde mükemmeliyet merkezleri kurulması (Wijsen, 2017: 196-197) gibi kültürel ve düşünsel dönüşümüne öncülük eden uygulamalar yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu nedenle din, yönetim (bürokrasi) ve kapitalizm arasındaki ilişki bağlamında ulusal ve uluslararası düzeyde akademik çalışmaların artmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Abadan, Nermin, *Bürokrasi,* A.Ü. SBF, Ankara 1959.

Canatan, Bilal, "Bir AB Hukuku İlkesinin Fikir Kaynakları: Totaliterizme Karşı Subsidiarity", *Liberal Düşünce,* C. 10, S. 38-39, 2005, s. 135-147.

Cooke, Morris L, "The Spirit and Social Significance of Scientific Management", *Journal of Political Economy,* V. 21, N. 6, 1913, s. 481-493.

Collins, David, *Narrating the Management Guru: In Search of Tom Peters,* Routledge, New York 2007.

Dixon, Scott C., *The Reformation in Germany,* Blackwell Publishers, Oxford 2002.

Ertman, Thomas, *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and Early Modern Europe,* Cambridge University, New York 1997.

Fişek, Kurthan, *Yönetim,* Paragraf Yayınevi, Ankara 2005.

Foucault, Michel, *Özne ve İktidar: Seçme Yazılar 2,* Dördüncü Basım, (Çev. Işık Ergüden ve Osman Akınhay), Ayrıntı, İstanbul 2014.

Golembiewski, Robert T., "Organization as a Moral Problem", *Public Administration Review,* V. 22, N. 2, 1962, s. 51-58.

Gorski, Philip S., "The Protestant Ethic Revisited: Disciplinary Revolution and State Formation in Holland and Prussia", *The American Journal of Sociology,* V. 99, N. 2, 1993, s. 265-316.

Gorski, Philip S., "The Protestant Ethic and the Spirit of Bureaucracy", *American Sociological Review,* V. 60, N. 5, 1995, s. 783-786.

Gorski, Philip S., *The Disciplinary Revolution: Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe,* The University of Chicago, Chicago and London 2003.

Güler, Birgül Ayman, *Türkiye'nin Yönetimi: Yapı,* İmge, Ankara 2009.

Hill, John S., "Religion and the Shaping of East Asian Management Styles: A Conceptual Examination", *Journal of Asia-Pacific Business,* V. 8, N. 2, 2007, s. 59-88.

Hintze, Otto, "Calvinism and Raison d'Etat in Early Seventeenth-Century Brandenburg" [1931], in Felix Gilbert (ed.), *The Historical Essays of Otto Hintze,* Oxford University, New York, 1975, s. 88-154.

Hobbes, Thomas *Leviathan,* (Çev. Semih Lim), 18. Baskı, Yapı Kredi, İstanbul 2018.

Hood, Christopher, *The Art of the State: Culture, Rhetoric, and Public Management,* Clarendon, Oxford 1998.

Kalantari, Behrooz, "Middle Eastern Public Management: A Cultural Approach to Developmental Administration", *Public Organization Review: A Global Journal,* V. 5, N. 2, 2005, s. 125-138.

Morgan, Colin ve Stephen Murgatroyd, *Total Quality Management in the Public Sector,* Open University, Buckingham 1994.

Mulder, John M, *Woodrow Wilson: The Years of Preparation,* Princeton University, Princeton 1978.

Naqvi, Imran Haider vd., "The Model of Good Governance in Islam", *African Journal of Business Management,* V. 5, N. 27, 2011, s. 10984-10992.

Noor, Abdun, "Ethics, Religion and Good Governance", *Journal of Administration and Governance,* V. 3, N. 2, 2008, s. 62-77.

Olivier, Jill vd., "Understanding The Roles Of Faith-Based Health-Care Providers In Africa: Review Of The Evidence With A Focus On Magnitude, Reach, Cost, And Satisfaction", *The Lancet,* V. 386, N. 10005, 2015, s. 1765-1775.

Paul du Gay, *Bürokrasiye Övgü (Weber, Organizasyon, Etik),* (Çev. Engin Yıldırım vd.), Değişim, İstanbul 2002.

Pattison, Stephen, *The Faith of the Managers: When Management Becomes Religion,* Cassell, London 1997.

Peters, Thomas J. ve Robert H. Waterman, Jr, *Yönetme ve Yükselme Sanatı: Mükemmeli Arayış,* (Çev. Selami Sargut), Altın, İstanbul 1987.

Pollitt, Christopher, *Managerialism and the Public Services: Cuts or Cultural Change in the 1990s?,* Second Ed, Basil Blackwell, Oxford 1993.

Raadschelders, Jos C. N, *Government: A Public Administration Perspective,* M.E.Sharpe, New York 2003.

Roberts, Jon H. ve James Turner, *The Sacred and The Secular University,* Princeton University, New Jersey 2000.

Sağlam, Hadi, "İslam İdare Hukukunda Yönetim Şekli", *Universal Journal of Theology (UJTE),* V. 2, N. 1, 2017, s. 36-57.

Saltman, Richard B. ve Davis Odile Ferroussier, "The Concept of Stewardship in Health Policy", *Bulletin of the World Health Organization: The International Journal of Public Health,* V. 78, N. 6, 2000, s. 732-739.

Shah, Rebecca vd., *Religion and Public Management* Literature Review, RAD Working Papers Series, Birmingham 2007.

Sombart, Werner, *The Jews and Modern Capitalism,* (Çev. M. Epstein), Batoche, Kitchener 2001.

Styhre, Alexander, *The Innovative Bureaucracy: Bureaucracy in an age of fluidity,* Routledge, New York 2007.

Triantafillou, Peter, "Machinating the Responsive Bureaucrat: Excellent Work Culture in the Malaysian Public Sector", *Asian Journal of Public Administration,* V. 24, N. 2, 2002, s. 185-209.

Tuncer, Aziz, "Patrimonyal ve Bürokratik Yönetim Arasında Bir Geçiş Dönemi Yaklaşımı Olarak Kameralizm", *Journal of Political Administrative and Local Studies,* C. 1, S. 2, 2018, s. 1-20.

Vischer, Robert K, "Subsidiarity as a Principle of Governance: Beyond Devolution", *Indiana Law Review,* V. 35, N. 1, 2001, s. 103-142.

Waldo, Dwight, *The Administrative State: A Study of the Political Theory of American Public Administration,* Ronald, New York 1948.

Wallace, Schuyler C, *Federal Departmentalization: A Critique of Theories of Organization,* Columbia University, New York 1941.

Weber, Max, *Sosyoloji Yazıları,* (Çev. Taha Parla), 8. Baskı, İletişim, İstanbul 2006.

Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu,* (Çev. Milay Köktürk), 2. Baskı, BilgeSu, Ankara 2013.

WHO, *The World Health Report 2000-Health Systems: Improving Performance,* World Health Organization, Geneva 2000.

Wijsen, Frans, "African Roman Catholic Theology: Brief History and Current Issues", *in A new history of African Christian thought. From Cape to Cairo,*

(Ed. David Tonghou Ngong), Routledge, New York-London 2017, s.192-203.

Wren, Daniel A, *The Evolution of Management Thought*, The Ronald, New York 1972.